

КӘСІПКЕРЛІКТІ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ: МЕХАНИЗМДЕРІ МЕН ТИІМДІЛІГІ

¹**З.Ө. Иманбаева*** , ²**С.Р. Рзагулова** , ³**К.Е. Амантурлиева**
^{1,2,3}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
*e-mail: utegen_z_78@mail.ru

З.Ө. Иманбаева – э.ғ.к., қауымдастырылған профессоры, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан, e-mail: utegen_z_78@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6604-4135>

С.Р. Рзагулова – э.ғ.м., аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан, e-mail: kamillaamanturlieva2@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9842-4490>

К.Е. Амантурлиева – «Есеп және аудит» білім беру бағдарламасының білім алушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан, e-mail: kamillaamanturlieva2@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-3969-5016>

Аңдатпа. «Кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу: механизмдері мен тиімділігі» ғылыми мақаласында кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің құқықтық негіздері, механизмдері және олардың тиімділігі кешенді түрде қарастырылады. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеу жүйесін құқықтық тұрғыдан талдау және оның нарықтық экономиканың дамуына ықпалын бағалау. Мақалада кәсіпкерлікті реттеудің конституциялық және салалық құқықтық негіздері, мемлекет пен кәсіпкер арасындағы құқықтық қатынастардың ерекшеліктері, сондай-ақ мемлекеттік реттеудің шектері мен қағидаттары ғылыми тұрғыдан зерделенеді.

Зерттеу барысында кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу механизмдері әкімшілік-құқықтық және экономикалық-құқықтық құралдар жүйесі ретінде талданады. Лицензиялау, рұқсат беру, бақылау және қадағалау, салықтық реттеу мен мемлекеттік қолдау шараларының құқықтық табиғаты ашылып, олардың кәсіпкерлік еркіндігіне әсері бағаланады. Сонымен қатар кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтарын қорғау тетіктерінің рөліне ерекше назар аударылады.

Мақалада кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің тиімділігі құқықтық айқындық, пропорционалдылық, теңдік және құқық қолдану практикасының сапасы өлшемдері арқылы сараланады. Зерттеу нәтижелері мемлекеттік реттеудің кәсіпкерлік дамуына кедергі келтірмей, керісінше оны құқықтық тұрғыдан қолдауы тиіс деген ғылыми тұжырымды негіздейді.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік қызмет, мемлекеттік реттеу, кәсіпкерлік құқығы, құқықтық механизмдер, құқықтық тиімділік, кәсіпкерлік еркіндігі.

**ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА:
МЕХАНИЗМЫ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ**

¹**З.У. Иманбаева***, ²**С.Р. Рзагулова**, ³**К.Е. Амантурлиева**
^{1,2,3}Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актөбе, Казакстан
*e-mail: utegen_z_78@mail.ru

З.У. Иманбаева – к.э.н., ассоциированный профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, Казакстан, e-mail: utegen_z_78@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6604-4135>

С.Р. Рзагулова – м.э.н., старший преподаватель, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, Казакстан, e-mail: kamillaamanturlieva2@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9842-4490>

К.Е. Амантурлиева – обучающийся по образовательной программе «Учет и аудит», Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе, Казакстан, e-mail: kamillaamanurlieva2@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-3969-5016>

Аннотация. В научной статье "Государственное регулирование предпринимательства: механизмы и эффективность" комплексно рассматриваются правовые основы, механизмы государственного регулирования предпринимательства и их эффективность. Основная цель исследовательской работы-правовой анализ системы государственного регулирования предпринимательской деятельности в Республике Казахстан и оценка ее влияния на развитие рыночной экономики. В статье будут научно изучены конституционные и отраслевые правовые основы регулирования предпринимательства, особенности правоотношений между государством и предпринимателем, а также пределы и принципы государственного регулирования.

В ходе исследования анализируются механизмы государственного регулирования предпринимательства как системы административно-правовых и экономико-правовых инструментов. Раскрывается правовая природа лицензирования, выдачи разрешений, контроля и надзора, налогового регулирования и мер государственной поддержки, оценивается их влияние на свободу предпринимательства. Также особое внимание уделяется роли механизмов защиты прав субъектов предпринимательства.

В статье анализируется эффективность государственного регулирования предпринимательства через критерии правовой прозрачности, пропорциональности, равенства и качества правоприменительной практики. Результаты исследования обосновывают научный вывод о том, что государственное регулирование должно не препятствовать развитию предпринимательства, а, наоборот, поддерживать его в правовом отношении.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, государственное регулирование, предпринимательское право, правовые механизмы, правовая эффективность, свобода предпринимательства.

GOVERNMENT REGULATION OF ENTREPRENEURSHIP: MECHANISMS AND EFFICIENCY

¹Z.U. Imanbaeva*, ²S.R. Rzagulova, ³K.E. Amanturliyeva

^{1,2,3}Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: utegen_z_78@mail.ru

Z.U. Imanbaeva – candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: utegen_z_78@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6604-4135>

S.R. Rzagulova – master of Economics, Senior Lecturer at K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: kamillaamanurlieva2@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9842-4490>

K.E. Amanturliyeva – student of the educational program «Accounting and Auditing», Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, e-mail: kamillaamanurlieva2@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0006-3969-5016>

Abstract. The scientific article “Government regulation of entrepreneurship: mechanisms and efficiency”, the legal foundations, mechanisms of state regulation of entrepreneurship and their effectiveness are considered in a comprehensive manner. The main purpose of the research work is to analyze the system of state regulation of entrepreneurial activity in the Republic of Kazakhstan from a legal point of view and assess its impact on the development of a market economy. The article examines the constitutional and sectoral legal foundations of entrepreneurship regulation, the features of legal relations between the state and the entrepreneur, as well as the limits and principles of state regulation from a scientific point of view.

In the course of the study, the mechanisms of state regulation of entrepreneurship are analyzed as a system of administrative-legal and economic-legal instruments. The legal nature of licensing, permitting, control and supervision, tax regulation and state support measures are revealed and their impact on freedom of entrepreneurship is assessed. At the same time, special attention is paid to the role of mechanisms for protecting the rights of business entities.

The article analyzes the effectiveness of state regulation of entrepreneurship through the criteria of legal clarity, proportionality, equality and quality of law enforcement practice. The results of the study substantiate the scientific conclusion that state regulation should not hinder the development of entrepreneurship, but, on the contrary, support it from a legal point of view.

Keywords: entrepreneurial activity, state regulation, entrepreneurship law, legal mechanisms, legal effectiveness, freedom of entrepreneurship.

Кіріспе. Кәсіпкерлік қызмет қазіргі заманғы нарықтық экономиканың негізгі тіректерінің бірі болып табылады. Ол экономикалық өсуді қамтамасыз етумен қатар, жаңа жұмыс орындарын ашуға, халықтың әл-ауқатын арттыруға және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын нығайтуға тікелей ықпал етеді. Осыған байланысты кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу мәселесі құқық ғылымында да, құқық қолдану тәжірибесінде де ерекше өзектілікке ие. Мемлекет бір жағынан кәсіпкерлік еркіндігін қамтамасыз етуге міндетті болса, екінші жағынан қоғамдық мүдделерді, тұтынушылардың құқықтарын, әділ бәсекелестікті және экономикалық қауіпсіздікті қорғау мақсатында реттеуші функцияны жүзеге асырады. Осы екі бағыттың арасындағы тепе-теңдікті сақтау кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің тиімділігін айқындайтын негізгі фактор болып табылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Қазақстан Республикасында кәсіпкерлік қызметті реттейтін заңнаманың тұрақты түрде жаңартылып, жетілдіріліп отыруымен де байланысты. Қазіргі кезеңде лицензиялау, рұқсат беру рәсімдері, мемлекеттік бақылау мен қадағалау, салықтық реттеу және мемлекеттік қолдау тетіктері кәсіпкерлердің құқықтық жағдайына тікелей әсер етеді. Алайда нормативтік-құқықтық актілердің көптігі мен олардың практикалық қолданылуындағы қайшылықтар кей жағдайда кәсіпкерлік бастаманың дамуын тежеп, құқықтық белгісіздікке әкелуі мүмкін. Сондықтан кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу механизмдерін құқықтық тұрғыдан кешенді талдау және олардың тиімділігін бағалау ғылыми әрі тәжірибелік маңызға ие.

Зерттеудің материалдары мен әдістері. Зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы құқықтық әдістер қолданылады. Атап айтқанда, талдау және синтез әдістері құқықтық нормалардың мазмұнын ашу үшін, формальды-зани әдіс қолданыстағы заңнаманы зерттеу үшін, салыстырмалы-құқықтық әдіс әртүрлі реттеу тәсілдерін салыстыру үшін, сондай-ақ жүйелі әдіс кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеуді тұтас құқықтық институт ретінде қарастыру үшін пайдаланылады.

Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің құқықтық негіздерін талдау ең алдымен кәсіпкерлік феноменінің құқықтық табиғатын, оның қоғамдық қатынастар жүйесіндегі орнын және мемлекет пен кәсіпкерлік субъектілерінің өзара іс-қимылындағы нормативтік шектерді айқындаудан басталады. Кәсіпкерлік – бұл тек экономикалық белсенділіктің бір көрінісі ғана емес, сонымен қатар құқық арқылы ұйымдастырылатын, құқықтық кепілдіктер мен міндеттемелердің күрделі кешенімен өрілетін қоғамдық қатынастардың ерекше түрі. Мұнда мемлекет бір мезгілде екі түрлі, кей тұста қарама-қарсы болып көрінетін функцияны атқарады: бір жағынан, кәсіпкерлік еркіндігін қамтамасыз ету арқылы жеке бастаманың дамуына кеңістік береді, ал екінші жағынан, қоғамдық мүддені қорғау үшін белгілі бір реттеу шектеулерін орнатады. Осы екі бағыттың үйлесімі кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің мәнін ашып қана қоймай, оның құқықтық негіздерінің сапасы мен тұрақтылығын анықтайтын өлшемге айналады (Ахметова, 2023:116).

Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінде кәсіпкерлікті реттеудің іргелі бастауы – конституциялық деңгейде бекітілген қағидаттар. Конституциялық нормалар адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тану арқылы экономикалық қызмет еркіндігін,

меншік құқығын қорғауды, сондай-ақ мемлекеттік биліктің заңмен шектелуін қамтамасыз етеді. Конституцияның құқықтық табиғаты кәсіпкерлікке қатысты кез келген заңнамалық немесе әкімшілік шешімнің легитимдігін бағалауда шешуші мәнге ие, өйткені ол мемлекет пен қоғам арасындағы әлеуметтік келісімнің жоғары нормативтік көрінісі ретінде әрекет етеді. Экономикалық қызмет еркіндігі қағидаты кәсіпкерлік бастаманың табиғи негізі бола отырып, мемлекеттің кәсіпкерлікке араласуы тек заңмен және қоғамдық қажеттілік өлшемімен ақталуы тиіс деген талапты туындатады. Демек, кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу құқықтық тұрғыдан негізделгенде ғана емес, сондай-ақ конституциялық құндылықтарға сәйкес келгенде ғана әділ әрі тиімді сипатқа ие болады.

Кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің салалық құқықтық негіздері ең алдымен азаматтық-құқықтық және кәсіпкерлік-құқықтық реттеу жүйесі арқылы айқындалады. Азаматтық кодекс кәсіпкерлік қатынастардың мүліктік өзегін қалыптастыратын негізгі құқықтық акт ретінде мәмілелердің жарамдылығы, міндеттемелердің орындалуы, шарт еркіндігі, меншік құқығының мазмұны және оны қорғау механизмдері секілді базалық институттарды орнықтырады. Азаматтық-құқықтық реттеу кәсіпкерлік қызметтің «құқықтық инфрақұрылымын» құрайды: ол нарық субъектілерінің теңдігі мен дербестігін таниды, олардың құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігін нақтылайды, сондай-ақ экономикалық айналымның тұрақтылығын қамтамасыз ететін жалпы ережелерді белгілейді. Бірақ кәсіпкерліктің қоғамдық маңызы мен тәуекелдік сипаты оның тек азаматтық құқық шеңберінде ғана емес, арнайы құқықтық режим арқылы да қамтылуын қажет етеді. Осы тұста кәсіпкерлік саласындағы негізгі жүйелеуші акт – Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі – мемлекеттік реттеудің мақсаттарын, қағидаттарын, нысандары мен әдістерін айқындап, кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтарын қорғау кепілдіктерін құқықтық деңгейде бекітеді.

Кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің құқықтық негіздері тек жалпы нормалармен шектелмейді; ол көптеген салалық заңдар мен нормативтік құқықтық актілердің жүйелі жиынтығы арқылы нақты мазмұнға ие болады. Мысалы, бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнама нарықтағы әділ бәсекені қамтамасыз етуге, монополиялық әрекеттердің алдын алуға және тұтынушы мүдделерін қорғауға бағытталған құқықтық тетіктерді орнықтырады. Салық заңнамасы мемлекеттің фискалдық мүддесін жүзеге асырумен қатар, экономикалық ынталандыру құралдары арқылы кәсіпкерлік белсенділіктің дамуына ықпал ете алады: салық салудың айқындығы, болжамдылығы және әділеттілігі кәсіпкерлік орта үшін шешуші факторлардың бірі. Лицензиялау және рұқсат беру жүйесін реттейтін нормалар қоғамдық қауіпсіздік, денсаулық сақтау, экологиялық тұрақтылық секілді жоғары маңыздағы құндылықтарды қорғаудың құқықтық құралы ретінде көрінеді. Еңбек заңнамасы кәсіпкерлік субъектілерінің жұмыс беруші ретіндегі міндеттемелерін нақтылап, еңбек қатынастарының тұрақтылығын, қызметкер құқықтарының қорғалуын қамтамасыз етеді. Осылайша, кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің құқықтық негізі – көпдеңгейлі, көпсалалы және өзара байланысқан нормалар жүйесі екенін көреміз; оның тиімділігі де дәл осы жүйелілік пен ішкі үйлесім дәрежесіне тәуелді (Ахметова, 2019:116).

Мемлекеттік реттеудің құқықтық негіздерін ғылыми тұрғыдан ашуда қағидаттар мәселесі айрықша маңызға ие. Қағидаттар – құқықтық реттеудің «рухы» мен «бағытын» анықтайтын жалпы ережелер; олар нақты нормаларды түсіндіруде, құқық қолдану практикасын жүйелеуде және заңнаманы жетілдіруде бағдарлық рөл атқарады. Кәсіпкерлік саласында мұндай қағидаттардың қатарына заңдылық, кәсіпкерлік еркіндігі, субъектілер теңдігі, адал бәсекелестік, мемлекет араласуының негізділігі мен пропорционалдылығы, құқықтық айқындық және болжамдылық жатады. Заңдылық қағидаты мемлекеттік органдардың кәсіпкерлікке қатысты кез келген әрекеті тек заңға негізделуі тиіс екенін білдіреді; бұл кәсіпкердің құқықтық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін басты кепіл. Кәсіпкерлік еркіндігі қағидаты кәсіпкердің экономикалық шешім қабылдаудағы дербестігін таниды, бірақ ол абсолютті емес: қоғамдық мүддені қорғау мақсатында заңмен белгіленген шектеулер арқылы нақтыланады. Пропорционалдылық қағидаты мемлекет енгізетін талаптар мен шектеулердің мақсатқа сай әрі шамадан тыс болмауын көздейді; бұл ретте реттеу ауыртпалығы қоғамдық

пайдамен өлшенуге тиіс. Құқықтық айқындық пен болжамдылық қағидаттары кәсіпкерлік қатынастардың тұрақты дамуы үшін шешуші, өйткені бизнес шешімдері ұзақ мерзімді жоспарлауға сүйенеді, ал нормативтік өзгерістердің жиілігі мен түсініксіздігі тәуекелді арттырып, экономикалық белсенділікті төмендетеді.

Кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің құқықтық негіздері мемлекет пен кәсіпкер арасындағы құқықтық қатынастардың табиғатын да айқындайды. Кәсіпкерлік субъектісі мемлекетпен қатынасқа түскенде ол «қадағаланатын объект» ретінде ғана емес, құқықтары мен заңды мүдделері бар тең құқықты қатысушы ретінде танылады. Бұл жерде әкімшілік-құқықтық қатынастардың ерекшелігі көрінеді: мемлекет тарапынан биліктік өкілеттік жүзеге асырылғанымен, ол өкілеттік құқықпен шектелуге және рәсімдік әділеттілік талаптарына бағынуға тиіс. Рәсімдік кепілдіктердің болуы – кәсіпкердің құқықтарын қорғаудың маңызды шарты: лицензия беруден бас тартудың дәлелділігі, тексеру жүргізудің заңдылығы, әкімшілік актілерге шағымдану мүмкіндігі, сотқа жүгіну құқығы секілді элементтер кәсіпкерлік еркіндіктің формальды декларация емес, нақты жүзеге асатын құқық екенін көрсетеді. Сондықтан құқықтық негіздерді талдағанда тек материалдық нормаларға емес, сонымен бірге әкімшілік рәсімдер мен құқықтық қорғау механизмдерінің сапасына да назар аудару қажет.

Кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу механизмдері – бұл мемлекет тарапынан кәсіпкерлік қызметтің құқықтық шеңберін айқындауға, нарық субъектілерінің тәртібін заңмен белгіленген талаптарға сәйкес ұйымдастыруға және қоғамдық мүддені қорғауға бағытталған өзара байланысты құралдар мен ықпал ету әдістерінің жүйесі. Мұндай механизмдердің мәнін терең түсіну үшін оларды тек жекелеген әкімшілік рәсімдер немесе экономикалық ынталандырулар жиынтығы ретінде емес, құқықтық мемлекет қағидаттарына сүйенетін, мақсатты әрі пропорционалды реттеудің институционалды құрылымы ретінде қарастыру қажет. Өйткені кәсіпкерлік табиғатында еркіндік пен тәуекел, бәсеке мен жаңашылдық бар; ал мемлекеттік реттеу табиғатында тәртіп, қауіпсіздік, теңгерім және бақылау элементтері бар. Құқықтық тұрғыдан алғанда дәл осы екі бастаудың қиылысуында кәсіпкерлік қатынастардың орнықтылығы қалыптасады: мемлекет нарықтағы «ойын ережелерін» белгілеп, оларды сақтауды қамтамасыз етеді, ал кәсіпкерлер сол ережелер аясында өз бастамасын жүзеге асырып, экономикалық нәтижеге қол жеткізеді. Осы себепті мемлекеттік реттеу механизмдері құқықтық айқындыққа, рәсімдік әділеттілікке және кәсіпкердің заңды мүдделерін қорғауға бағытталған кепілдіктерге сүйенгенде ғана тиімді әрі легитимді сипат алады.

Мемлекеттік реттеу механизмдерінің ең кең тараған және классикалық бағыты – әкімшілік-құқықтық ықпал ету құралдары. Бұл салада мемлекет кәсіпкерлік қызметтің белгілі бір түрлерін қоғам үшін тәуекелі жоғары немесе стратегиялық маңызы бар деп танып, оларды лицензиялау, рұқсат беру, тіркеу, сертификаттау, техникалық реттеу және бақылау-қадағалау рәсімдері арқылы құқықтық тәртіпке келтіреді. Лицензиялау институты құқықтық тұрғыдан кәсіпкерлік еркіндігін шектеудің ерекше нысаны болып саналады, себебі ол белгілі бір қызметті жүзеге асыру құқығын алдын ала қойылатын талаптарға сәйкестікпен байланыстырады. Бұл талаптар, әдетте, қоғамдық қауіпсіздік, адам өмірі мен денсаулығын сақтау, қаржылық тұрақтылық, экологиялық қауіпсіздік секілді конституциялық құндылықтармен негізделуі тиіс. Алайда лицензиялау мен рұқсат беру жүйесінің тиімділігі олардың санына емес, рәсімдердің ашықтығына, талаптардың түсініктілігіне және шешім қабылдаудың негізділігіне тәуелді екенін тәжірибе көрсетеді: егер кәсіпкер үшін талаптар алдын ала белгілі болып, әкімшілік органның дискрециялық өкілеттігі шектелсе, құқықтық тәуекел азаяды; керісінше, талаптар бұлыңғыр әрі әртүрлі түсіндірілетін болса, бұл кәсіпкерлік ортада тұрақсыздық туғызып, көлеңкелі практикалардың пайда болуына алғышарт жасайды. Сондықтан әкімшілік-құқықтық механизмдерді талдауда рәсімдік кепілдіктердің орны ерекше: өтінішті қарау мерзімдері, бас тартудың дәлелділігі, тыңдалым құқығы, шағымдану тәртібі, сондай-ақ әкімшілік актілердің соттық бақылауға алынуы кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтарын нақты қорғаудың басты көрсеткіші ретінде танылады (Телибекова, 2019:203).

Мемлекеттік бақылау және қадағалау механизмдері де кәсіпкерлікті реттеудің маңызды құрамдас бөлігі. Қадағалау шараларының басты мақсаты – заң талаптарының сақталуын

қамтамасыз ету арқылы қоғамға зиян келу тәуекелін төмендету және нарықтағы адал айналымды қолдау. Мұнда да құқықтық мемлекеттің негізгі талабы сақталуға тиіс: бақылау шаралары заңмен бекітілген өкілеттікке сүйеніп, нақты рәсімдер арқылы жүргізіледі және кәсіпкер үшін шамадан тыс әкімшілік ауыртпалық туғызбауы керек. Ғылыми тұрғыда бақылаудың тиімділігі көбіне тәуекелге бағдарланған тәсілмен байланыстырылады: мемлекет тексеруді кездейсоқ немесе жаппай жүргізуге емес, қауіп дәрежесі жоғары салаларға немесе нақты құқық бұзушылық белгілері бар жағдайларға бағыттағанда, құқықтық тәртіп те нығаяды, кәсіпкерлік еркіндігі де шамадан тыс шектелмейді. Демек, мемлекеттік реттеудің әкімшілік құралдары өз мәнінде «жазалаушы» логикаға емес, алдын алу, құқықтық тәртіпті сақтау және тәуекелді азайту логикасына қызмет еткенде ғана қоғамдық пайдалы нәтиже береді.

Мемлекеттік реттеудің екінші ірі бағыты – экономикалық-құқықтық механизмдер. Бұлар кәсіпкерлік субъектілерін тікелей тыйым немесе міндет арқылы емес, ынталандыру арқылы белгілі бір экономикалық мінез-құлыққа бағыттайды. Салықтық реттеу, мемлекеттік субсидиялар, гранттар, жеңілдетілген кредиттеу, кепілдендіру құралдары, арнайы экономикалық аймақтар мен индустриялық аймақтардың құқықтық режимі, мемлекеттік сатып алулардағы преференциялар – осының барлығы кәсіпкерлік белсенділікті арттыруға және экономиканың басым бағыттарын дамытуға арналған құқықтық құралдар ретінде көрінеді. Бұл механизмдердің құқықтық табиғаты олардың жария-құқықтық сипатына байланысты: мемлекет бюджет қаражатын, салықтық жеңілдіктерді немесе әкімшілік ресурсты пайдаланған кезде теңдік, ашықтық, мақсаттылық және есептілік қағидаттарын қатаң сақтау қажет. Себебі экономикалық қолдау құқықтық тұрғыдан әділетсіз бөлінсе немесе іріктеу критерийлері анық болмаса, ол бәсекелестікке нұқсан келтіріп, нарықта «артықшылыққа ие» және «шеттетілген» субъектілердің жасанды жіктелуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан экономикалық-құқықтық механизмдерді тиімді қолданудың негізгі шарты – құқықтық рәсімдердің нақтылығы мен әділдігі, сондай-ақ мемлекеттік шешімдердің негізділігі мен тексерілетіндігі (Садуакасова, 2023:167).

Кесте 1. Кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу механизмдерінің құқықтық сипаттамасы

Механизмдер тобы	Негізгі құқықтық құралдар	Мақсаттық бағыты	Кәсіпкер үшін ықтимал салдар	Тиімділік шарты
Әкімшілік-құқықтық реттеу	Лицензиялау, рұқсат беру, тіркеу, сертификаттау, техникалық реттеу	Қауіпсіздік пен қоғамдық мүддені қорғау, құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету	Қызметке кіру талаптарының күшеюі, рәсімдік шығындар, құқықтық тәуекелдің өзгеруі	Айқын талаптар, рәсімдердің ашықтығы, пропорционалдылық, шағымдану мүмкіндігі
Бақылау және қадағалау	Тексеру, нұсқама, әкімшілік жауапкершілік шаралары, профилактикалық бақылау	Заң бұзушылықтың алдын алу, тәуекелді төмендету, тұтынушыны қорғау	Әкімшілік ауыртпалық, комплаенс шығындары, беделдік тәуекел	Тәуекелге негізделген тәсіл, заңдылық, негізділік, кәсіпкер құқықтарының кепілдіктері
Экономикалық-құқықтық ынталандыру	Салықтық жеңілдіктер, субсидия, грант, жеңілдетілген кредит, кепілдендіру	Кәсіпкерлікті қолдау, инвестиция тарту, басым салаларды дамыту	Ресурстық мүмкіндіктің кеңеюі, тұрақтылықтың артуы, нарықтағы бәсекелік позицияның өзгеруі	Тең қолжетімділік, ашық критерий, есептілік, бәсекелестікке зиян келтірмеу
Құқықтық қорғау тетіктері	Сотқа жүгіну, әкімшілік шағым, медиация, омбудсмен институттары	Құқықтарды қалпына келтіру, заңсыз шешімдерді жою, әділеттілікті қамтамасыз ету	Құқықтық қауіпсіздіктің артуы, тәуекелдің төмендеуі, инвестициялық сенімнің күшеюі	Тәуелсіз сот, рәсімдік әділеттілік, қолжетімді қорғау, шешімдердің орындалуы

Кестеде ұсынылған жалпылама талдау кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің әр механизмі өз алдына жеке құрал ғана емес, нақты мақсатқа бағытталған құқықтық ықпал ету жүйесінің

элементі екенін көрсетеді. Әсіресе әкімшілік құралдар мен бақылау-қадағалау шаралары қоғамдық қауіпсіздік пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету үшін қажет болғанымен, олардың тиімділігі кәсіпкерлік еркіндігін шамадан тыс шектемеу талабымен өлшенеді. Ал экономикалық ынталандыру тетіктері кәсіпкерлік белсенділікті арттыруда маңызды рөл атқарады, бірақ олар міндетті түрде теңдік пен ашықтық қағидаттарына сәйкес іске асқанда ғана адал бәсекеге нұқсан келтірмейді. Құқықтық қорғау механизмдері болса, барлық реттеу жүйесінің «кепілдік қабаты» ретінде көрініп, мемлекеттік реттеудің легитимдігін қамтамасыз етеді.

Кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу механизмдерінің үшінші маңызды қыры – кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жүйесі. Қорғау тетіктері жоқ жерде мемлекеттік реттеу тек әкімшілік қысымға айналып, құқықтық мемлекет қағидатына қайшы келеді. Сондықтан кәсіпкердің құқықтары ең алдымен сот арқылы қорғалуы тиіс: сот – мемлекеттік орган актілерінің заңдылығын бағалайтын, кәсіпкердің бұзылған құқығын қалпына келтіретін негізгі институт. Сонымен бірге әкімшілік шағымдану рәсімдері де ерекше маңызға ие, себебі олар дауды сотқа жеткізбей шешуге мүмкіндік береді және әкімшілік органның өз әрекетін қайта қарауына құқықтық негіз қалыптастырады. Медиация секілді баламалы дауларды шешу институттары да кәсіпкерлік қатынастардағы келісім мәдениетін дамытуға, мәмілелік тұрақтылыққа ықпал етеді. Қорғау тетіктерінің тиімділігі олардың қолжетімділігімен, рәсімдердің қарапайымдылығымен және қабылданған шешімдердің нақты орындалуымен өлшенеді; бұл талаптар орындалмаған жағдайда, құқық қағаз жүзіндегі формальдылыққа айналып, кәсіпкерлік ортадағы сенім деңгейі төмендейді (Курбанов, 2019:856).

Кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің тиімділігін құқықтық бағалау – бұл тек реттеуші нормалардың бар-жоғын немесе олардың мәтіндік мазмұнын сипаттаумен шектелмейтін, әлдеқайда терең әрі көпқабатты ғылыми міндет. Тиімділік ұғымының өзі құқық ғылымында екі өлшеммен ұштасады: біріншіден, құқықтық нормалардың мақсатқа сәйкестігі, яғни мемлекет көздеген қоғамдық нәтижеге қол жеткізу қабілеті; екіншіден, сол нәтижеге жету барысында құқықтың негізгі қағидаттары сақтала ма, тұлғаның, оның ішінде кәсіпкердің құқықтары мен заңды мүдделері жеткілікті қорғала ма деген сұрақ. Бұл тұрғыдан алғанда кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу тиімді деп танылуы үшін ол экономикалық белсенділікті тұншықтырмай, керісінше нарықтық тәртіпті орнықтырып, адал бәсекені қорғап, қоғамдық қауіпсіздікке төнетін тәуекелдерді төмендетіп, кәсіпкерлік бастаманың институционалдық дамуына жағдай жасауы тиіс. Дәл осы жерде құқықтық бағалау қажеттілігі туындайды: экономикалық көрсеткіштер реттеудің сыртқы нәтижесін ғана көрсетсе, құқықтық талдау оның легитимдігін, әділеттілігін, пропорционалдылығын және тұрақтылығын айқындайды.

Кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің құқықтық тиімділігін анықтайтын басты критерийлердің бірі – құқықтық айқындық пен болжамдылық деңгейі. Нарық субъектілері өзінің шаруашылық шешімдерін қабылдағанда тек ағымдағы жағдайды ғана емес, орта және ұзақ мерзімді перспективадағы құқықтық режимді де ескереді, себебі инвестиция, өндірістік жоспар, кадрлық саясат, келісімшарттық міндеттемелер – барлығы да уақытқа созылатын процестер. Егер заңнамалық өзгерістер жиі әрі жүйесіз енгізілсе, немесе құқықтық нормалар әртүрлі түсіндіріліп, құқық қолдану практикасы біркелкі болмаса, онда кәсіпкерлік тәуекел артып, құқықтық сенім әлсірейді. Мұндай жағдайда мемлекет реттеудің «қатандығын» арттыру арқылы емес, керісінше құқықтық айқындықты күшейту арқылы нәтижеге жетуі тиіс: нормалардың анық тұжырымдалуы, қайшылықтарды жою, әкімшілік рәсімдердің стандартталуы және сот практикасының тұрақтануы кәсіпкерлік орта үшін ең құнды кепілдіктердің қатарында. Демек, реттеудің тиімділігі заңдар санының көптігімен емес, олардың сапасымен, жүйелілігімен және қолданылуының бірізділігімен өлшенеді (Сапогов, 2020:149).

Талқылау бөлімі. Тиімділіктің екінші ірі өлшемі – пропорционалдылық қағидатының сақталуы, яғни мемлекет енгізетін талаптар мен шектеулердің қоғамдық мақсатқа сай әрі кәсіпкерлік еркіндігіне шамадан тыс салмақ түсірмеуі. Құқықтық мемлекеттің логикасы

бойынша кәсіпкерлікке кез келген араласу қоғамдық қажеттілікпен негізделуі, мақсатқа жетудің ең жұмсақ әрі баламасыз тәсілі ретінде дәлелденуі және енгізілетін ауыртпалықтың қоғамдық пайдамен салыстырғанда артық болмауы тиіс (Молчанов, 2021:54). Практикада бұл қағидат көбіне лицензиялау, рұқсат беру рәсімдері, тексерулер, әкімшілік санкциялар саласында сынға түседі, өйткені дәл осы тетіктер кәсіпкерге тікелей шығын келтіріп, уақытын алып, нарыққа кіру тосқауылын арттыра алады. Егер бақылау-қадағалау жүйесі тәуекелге бағдарланбай, формальды түрде немесе жаппай сипатта жүргізілсе, ол реттеудің «тиімділігін» көрсетпейді, керісінше экономикалық белсенділікті төмендетіп, құқыққа деген сенімді әлсіретеді (Зубарев, 2022:96). Сондықтан құқықтық бағалау барысында мемлекеттік реттеудің тек мақсаттылығы ғана емес, оның «өлшемділігі» де айқындалуы тиіс: нақты қауіптер мен қоғамдық мүддені қорғау қажеттілігі реттеудің нақтылығын ақтайтын деңгейде ме, әлде реттеу инерциялық, бюрократиялық сипат алып кетті ме деген сұрақ ғылыми талдаудың өзегінде тұрады (Голубцов, 2021:444).

Қорытынды. Жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмысы кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу мәселесінің құқықтық табиғатын, оның механизмдері мен тиімділігін кешенді түрде талдауға мүмкіндік берді. Кәсіпкерлік қазіргі заманғы экономикалық жүйенің ажырамас бөлігі бола отырып, мемлекеттің құқықтық ықпалынсыз дами алмайтыны анықталды. Алайда бұл ықпал кәсіпкерлік еркіндігін шектеуге емес, керісінше оны құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етуге, қоғамдық мүдделер мен жеке бастаманың арасындағы тепе-теңдікті сақтауға бағытталуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу құқықтық мемлекеттің маңызды функцияларының бірі ретінде сипатталады.

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің құқықтық негіздері көпдеңгейлі және кешенді сипатқа ие екені айқындалды. Конституциялық қағидаттар, азаматтық-құқықтық институттар, кәсіпкерлік және әкімшілік құқық нормалары өзара байланыса отырып, кәсіпкерлік қызметтің жалпы құқықтық режимін қалыптастырады. Бұл жүйенің басты артықшылығы – кәсіпкерлік еркіндігін тану және оны заңмен қорғау, ал әлсіз тұсы – кей жағдайда құқықтық нормалардың күрделілігі мен қолдану практикасының біркелкі еместігі болып табылады. Сондықтан құқықтық реттеудің тиімділігі тек нормалардың бар болуымен емес, олардың сапасымен, айқындылығымен және тұрақтылығымен тікелей байланысты деген қорытынды жасалды.

Мемлекеттік реттеу механизмдерін талдау әкімшілік-құқықтық және экономикалық-құқықтық құралдардың өзара толықтырушы сипатта екенін көрсетті. Лицензиялау, рұқсат беру, бақылау және қадағалау секілді әкімшілік механизмдер қоғамдық қауіпсіздік пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету үшін қажет болғанымен, олар пропорционалдылық және негізділік қағидаттарына сәйкес қолданылғанда ғана оң нәтиже береді. Ал экономикалық-құқықтық ынталандыру тетіктері кәсіпкерлік белсенділікті арттырудың маңызды құралы ретінде көрінеді, бірақ оларды жүзеге асыруда теңдік, ашықтық және адал бәсекелестік талаптарының сақталуы шешуші мәнге ие.

Кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеудің тиімділігін құқықтық бағалау реттеу жүйесінің басты проблемалары мен даму перспективаларын айқындауға мүмкіндік берді. Реттеудің шынайы тиімділігі құқықтық айқындық, болжамдылық, әділеттілік және құқық қолдану практикасының сапасымен өлшенетіні анықталды. Мемлекет пен кәсіпкер арасындағы құқықтық қатынастар сенімге негізделген жағдайда ғана реттеу экономикалық өсімнің тежегіші емес, оны қолдаушы факторға айналады (Kaplan, Norton, 2020:288).

Қорытындылай келе, кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу қоғамдық мүддені қорғау мен кәсіпкерлік еркіндігін қамтамасыз ету арасындағы теңгерімді сақтауға бағытталған құқықтық жүйе ретінде қарастырылуы тиіс. Осы тепе-теңдікті қамтамасыз ету заңнаманы жүйелі жетілдіруді, әкімшілік рәсімдерді оңтайландыруды және құқық қолдану мәдениетін арттыруды талап етеді. Мұндай жағдайда ғана кәсіпкерлік саласындағы мемлекеттік реттеу тиімді, әділетті және тұрақты сипатқа ие болады.

Әдебиеттер

- Ахметова, 2019 - Ахметова Б. С. Предпринимательское право Республики Казахстан. - Алматы: LP-Zhasulan, 2019. - 116 с. [Орыс]
- Ахметова, 2023 - Ахметова Б. С. Предпринимательское право Республики Казахстан: учебно-методическое пособие. - Алматы: BTL-KZ, 2023. - 116 с. [Орыс]
- Голубцов, 2021 - Голубцов В. Г. Предпринимательское право: учебник - Москва: Статут, 2021. - 444 с. [Орыс]
- Зубарев, 2022 - Зубарев А. Ю. Цифровые инструменты в финансовом анализе: Power BI и Tableau в управлении рентабельностью // Финансы и кредит. - 2022. - Т. 28, № 4. - С. 88–96. [Орыс]
- Курбанов, 2019 - Курбанов Р. А. Предпринимательское право: учебник - Москва: Проспект, 2019. - 856 с. [Орыс]
- Молчанов, 2021 - Молчанов И. Н. Современные подходы к оценке рентабельности капитала // Финансовая аналитика: проблемы и решения. - 2021. - № 10 (400). - С. 45–54. [Орыс]
- Садуакасова, 2023 - Садуакасова Л. К. Қазақстан Республикасының кәсіпкерлік құқығы: оқу құралы. - Өскемен: Арго, 2023. - 167 б. [Орыс]
- Сапогов, 2020 - Сапогов А. И. Применение модели EVA для оценки эффективности бизнеса // Экономика и управление. - 2020. - № 5 (149). - С. 22–29. [Орыс]
- Телибекова, 2019 - Телибекова И. М. Қазақстан Республикасының кәсіпкерлік құқығы: оқу-әдістемелік құрал. - Ақтөбе: Ақтөбе заң институты, 2019. - 203 б. [Орыс]
- Kaplan&Norton, 2020 - Kaplan R. S., Norton D. P. Strategy Maps: Converting Intangible Assets into Tangible Outcomes / R. Kaplan, D. Norton. - Boston: Harvard Business School Press, 2020. - 288 p. [Ағылшын]

References

- Akhmetova, 2019 - Akhmetova, B. S. (2019). Predprinimatel'skoe pravo Respubliki Kazakhstan [Entrepreneurial law of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: LP-Zhasulan. 116 p. [Russian].
- Akhmetova, 2023 - Akhmetova, B. S. (2023). Predprinimatel'skoe pravo Respubliki Kazakhstan: uchebno-metodicheskoe posobie [Entrepreneurial law of the Republic of Kazakhstan: Educational and methodological manual]. Almaty: BTL-KZ. 116 p. [Russian].
- Golubtsov, 2021 - Golubtsov, V. G. (2021). Predprinimatel'skoe pravo: uchebnik [Entrepreneurial law: Textbook]. Moscow: Statut. 444 p. [Russian].
- Kaplan&Norton, 2020 - Kaplan, R. S., Norton, D. P. (2020). Strategy maps: Converting intangible assets into tangible outcomes. Boston: Harvard Business School Press. 288 p. [English].
- Kurbanov, 2019 - Kurbanov, R. A. (2019). Predprinimatel'skoe pravo: uchebnik [Entrepreneurial law: Textbook]. Moscow: Prospekt. 856 p. [Russian].
- Molchanov, 2021 - Molchanov, I. N. (2021). Sovremennye podkhody k otsenke rentabel'nosti kapitala [Modern approaches to assessing return on capital]. Finansovaya analitika: problemy i resheniya [Financial Analytics: Problems and Solutions], 10(400), 45–54. [Russian].
- Saduakasova, 2023 - Saduakasova, L. K. (2023). Qazaqstan Respublikasynyn kasipkerlik quqygy: oqu quraly [Entrepreneurial law of the Republic of Kazakhstan: Textbook]. Oskemen: Argo. 167 p. [Russian].
- Sapogov, 2020 - Sapogov, A. I. (2020). Primenenie modeli EVA dlya otsenki effektivnosti biznesa [Application of the EVA model for evaluating business efficiency]. Ekonomika i upravlenie [Economics and Management], 5(149), 22–29. [Russian].
- Telibekova, 2019 - Telibekova, I. M. (2019). Qazaqstan Respublikasynyn kasipkerlik quqygy: oqu-adistemelik qural [Entrepreneurial law of the Republic of Kazakhstan: Educational and methodological manual]. Aktobe: Aktobe Zan Instituty. 203 p. [Russian].
- Zubarev, 2022 - Zubarev, A. Yu. (2022). Tsifrovye instrumenty v finansovom analize: Power BI i Tableau v upravlenii rentabel'nost'yu [Digital tools in financial analysis: Power BI and Tableau in profitability management]. Finansy i kredit [Finance and Credit], 28(4), 88–96. [Russian].